

Επιμέλεια

Στέργιος Μήτας

Κώστας Στρατηλάτης

Ιορδάνης Κουμασίδης

η Ισχύς το Δίκαιο

Αχιλλεύς Κ. Αιμιλιανίδης

Κωνσταντίνος Δημαρέλλης

Ελένη Καλαμπάκου

Γιώργος Κέντας

Κώστας Κεφαλληνός - Τζινιέρης

Ιορδάνης Κουμασίδης

Χαράλαμπος Κουρουνδής

Στέργιος Μήτας

Γρηγόρης Μιχαηλίδης

Δημήτρης Μποϊντάς

Φώτιος Νικολάου

Χάρης Παπαχαραλάμπους

Αλέξιος Πέτρου

Βάγια Ποθυζωΐδου

Κώστας Σταμάτης

Κώστας Στρατηλάτης

Άρης Στυλιανού

Ανδρέας Τάκης

UNIVERSITY
of NICOSIA | SCHOOL
LAW

ΝΟΜΙΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ
Hippasus

Η Ισχύς και το Δίκαιο

Επιμέλεια

Στέργιος Μήτας - Κώστας Στρατηλάτης - Ιορδάνης Κουμασίδης

Η Ισχύς και το Δίκαιο

Αχιλλεύς Κ. Αιμιλιανίδης

Κωνσταντίνος Δημαρέλλης

Ελένη Καλαμπάκου

Γιώργος Κέντας

Κώστας Κεφαλληνός - Τζινιέρης

Ιορδάνης Κουμασίδης

Χαράλαμπος Κουρουνδής

Στέργιος Μήτας

Γρηγόρης Μιχαηλίδης

Δημήτρης Μποϊντάς

Φώτιος Νικολάου

Χάρης Παπαχαραλάμπους

Αλέξιος Πέτρου

Βάγια Πολυζωΐδου

Κώστας Σταμάτης

Κώστας Στρατηλάτης

Άρης Στυλιανού

Ανδρέας Τάκης

UNIVERSITY
of NICOSIA | SCHOOL
LAW

NΟΜΙΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ
Hippasus

Στέργιος Μήτας, Κώστας Στρατηλάτης, Ιορδάνης Κουμασίδης (επιμ.)
Η Ισχύς και το Δίκαιο

Αθήνα - Λευκωσία, Αύγουστος 2019

Εκδότης:

Νομικές Εκδόσεις Hippasus

Λήδρας 192, 1011 Λευκωσία, Κύπρος

Τηλ: 22676752-53 Φαξ: 22676754

info@hippasus-publishing.eu

www.hippasus-publishing.eu

Καλλιτεχνική Επιμέλεια - Σελίδωση - Εξώφυλλο: π. Θωμάς Κωστή

Συντονισμός παραγωγής έκδοσης: Ήρα Ιωάννου Αιμιλιανίδου

ISBN: 978-9963-676-13-2

Copyright © 2019 Hippasus Communications & Publishing Ltd.

Το Δικαίωμα Πνευματικής Ιδιοκτησίας είναι αυτόματο και ουδεμία εγγραφή χρειάζεται. Ο περί Πνευματικής Ιδιοκτησίας Νόμος 59/76 (όπως τροποποιήθηκε με τους Νόμους, Ν.63/77, Ν.18(Ι)/93, Ν.54(Ι)/99, Ν.12(Ι)/2001, Ν.128(Ι)/2002 και Ν.128(Ι)/2004), προστατεύει τους Κυπρίους πολίτες για τα έργα τους που δημοσιεύονται οπουδήποτε και τους πολίτες ξένων χωρών για τα έργα τους που δημοσιεύονται στην Κύπρο. Απαγορεύεται γενικά η αναπαραγωγή, η αναδημοσίευση, η μετάφραση, ή η μετάδοση του βιβλίου ή μέρους του με οποιοδήποτε τρόπο ή μορφή χωρίς την γραπτή άδεια του εκδότη.

Περιεχόμενα

<i>Αντί προλόγου. Το δίκαιο και το ισχυρό</i>	<i>7</i>
<i>Κώστας Στρατηλάτης</i>	
<i>Δίκαιο και ισχύς: Όψεις μιας πολυσύνθετης σχέσης</i>	<i>11</i>
1ο Μέρος	
Κλασική και σύγχρονη πολιτική φιλοσοφία	43
<i>Ανδρέας Χ. Τάκης</i>	
<i>Περί πολιτών και θηρίων ή πώς είναι δυνατή μια πολιτική κοινωνία.....</i>	<i>45</i>
<i>Αρης Στυλιανού</i>	
<i>Το «δίκαιο του ισχυρότερου»: Σπινόζα, Χομπς, Καρλ Σμιτ</i>	<i>70</i>
<i>Δημήτρης Μποϊντάς</i>	
<i>Το δίκαιο και η ισχύς ως το επίδικο της έντασης «απόλυτο vs σχετικό» στο χομπσιανό θεωρητικό υπόδειγμα. Από την κατασκευή της ανθρώπινης φύσης στο απολυταρχικό, τύπου Λεβιάθαν, πολιτικό.....</i>	<i>78</i>
<i>Χάρης Παπαχαλαράμπους</i>	
<i>Επιστροφή στη δύναμη. Η Τομή του Deleuze στο Λόγο για το Δίκαιο</i>	<i>91</i>
<i>Ιορδάνης Κουμασίδης</i>	
<i>«Εγώ, ο Πιερ Ριβιέρ, που διασταύρωσα άθελά μου λόγους και στρατηγικές»: Νόμος και διασταυρούμενα δίκτυα εξουσίας στην ανάδυση της νεωτερικότητας κατά τον Φουκώ.....</i>	<i>101</i>
<i>Αλέξιος Πέτρου</i>	
<i>Ο δρόμος προς την ηθική του φιλελευθερισμού του Χάγιεκ.....</i>	<i>115</i>
<i>Κώστας Κεφαλληνός - Τζινιέρης</i>	
<i>Η ισχύς και το δίκαιο υπό πρίσμα του Καστοριάδη.....</i>	<i>129</i>
2ο Μέρος	
Θεωρία δικαίου και δημόσιο δίκαιο.....	137
<i>Κώστας Σταμάτης</i>	
<i>Ερμηνεία του δικαίου: Σύγκρουση συμφερόντων και «στάθμιση»</i>	<i>139</i>

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>Αχιλλεύς Κ. Αιμιλιανίδης</i>	
Η ερμηνευτική επιλογή ως απότοκο μηχανισμών ισχύος.....	154
<i>Στέργιος Μήτας</i>	
Η ισχύς των εύπορων και το δίκαιο των ενδεών. Μια καντιανή απάντηση στο γιατί η κοινωνική δικαιοσύνη ανήκει στα «συνταγματικώς ουσιώδη ζητήματα»	167
<i>Ελένη Καλαμπάκου</i>	
Διά της επιβολής ή της διευθέτησης; Το δίκαιο αντιμέτωπο με την κάλυψη των μουσουλμάνων γυναικών	180
<i>Χαράλαμπος Κουρουνδής</i>	
Επιβολή και συμβιβασμός στην ελληνική μεταπολεμική Ιστορία: Εννέα θέσεις για την επίδραση του συσχετισμού δύναμης στο Σύνταγμα	191
3ο Μέρος	
Ειδικότερα πεδία και ζητήματα δικαίου.....	207
<i>Φώτιος Νικολάου</i>	
Η νομοθετική ρυθμιστική επέμβαση επί συγκρούσεως συνταγματικώς κατοχυρωμένων δικαιωμάτων στο πεδίο του αστικού δικαίου και η σημασία της εναρμονιστικής αρχής της αναλογικότητας	209
<i>Κωνσταντίνος Δημαρέλλης</i>	
Η δυναμική των αρχών του εργατικού δικαίου σε μια εποχή αμφισβήτησης	218
<i>Βάγια Πολυζωΐδου</i>	
Η ισχύς στο ποινικό δίκαιο: Δικαιολόγηση (;) των μέτρων δικονομικού καταναγκασμού	232
<i>Γρηγόρης Μιχαηλίδης</i>	
Το δημοσιονομικό δίκαιο ως έκφανση της κρατικής κυριαρχίας επί της κοινωνίας. Η επιβολή του φόρου και η νόμιμη κρατική βία.....	245
<i>Γιώργος Κέντας</i>	
Το δίκαιο της επιβολής και η επιβολή του δικαίου στη διεθνή πολιτική: Μια επανεκτίμηση του Διαλόγου των Μηλίων στον Θουκυδίδη.....	256

Αντί προλόγου: Το δίκαιο και το ισχυρό

Στον Πασκάλ,¹ Γάλλο μαθηματικό και φιλόσοφο του 17ου αιώνα, χρωστάμε μια από τις πλέον πυκνές και ενδιαφέρουσες διατυπώσεις για τις σχέσεις ανάμεσα στο δίκαιο και στην ισχύ. Το οικείο απόσπασμα, από τη συλλογή στοχασμών του *Σκέψεις*, αξίζει να παρατεθεί επί λέξει:

«Δικαιοσύνη, Δύναμη. – Είναι σωστό να ακολουθούμε το δίκαιο, είναι αναγκαίο να ακολουθούμε το ισχυρό. Η δικαιοσύνη χωρίς τη δύναμη είναι ανίσχυρη, η δύναμη χωρίς τη δικαιοσύνη είναι τυραννική. Η δικαιοσύνη χωρίς δύναμη αυτοεκμηδενίζεται, γιατί πάντα υπάρχουν κακοί· η δύναμη χωρίς τη δικαιοσύνη είναι κατακριτέα. Συνεπώς, πρέπει να συνδυάσουμε τη δικαιοσύνη με τη δύναμη· και, ως εκτούτου, το δίκαιο πρέπει να είναι ισχυρό, και το ισχυρό δίκαιο.

Η δικαιοσύνη υπόκειται σε αμφισβήτηση, ενώ η δύναμη αναγνωρίζεται και δεν αμφισβητείται. Έτσι δεν κατάφεραν να προσδώσουν τη δύναμη στη δικαιοσύνη, επειδή η δύναμη ανπιστρατεύεται τη δικαιοσύνη, και το έχει πει ότι εκείνη στάθηκε άδικη, ενώ η ίδια δίκαιη. Και μη μπορώντας να καταστήσουμε το δίκαιο ισχυρό, καταστήσαμε το ισχυρό δίκαιο».²

Θα μπορούσαμε να ανασυγκροτήσουμε το κείμενο υπό την εξής ακολουθία θέσεων:

1. Η δικαιοσύνη τίθεται ως αξία, η ισχύς ως γεγονός

Η δικαιοσύνη εγγράφεται στην επικράτεια του *δέοντος* – είναι κάτι που το ανθρώπινο ον αναγνωρίζει ελεύθερα, με τη χρήση του λογικού του, πως είναι «σωστό να τηρεί». Η ισχύς, από την άλλη, παρουσιάζεται με τη φυσική απλότητα του γεγονότος, ως κάτι που ισχύει αφ' εαυτού και μας «αναγκάζει να το ακολουθούμε».

¹ Για τον Πασκάλ (Blaise Pascal, 1623-1662) και το έργο του βλ. εν είδει εισαγωγής κι αντί άλλων από ελληνόφωνη βιβλιογραφία Γεράσιμου Βώκου, *Η γραφομηχανή. Εισαγωγή στις Σκέψεις του Πασκάλ*, Νήσος, Αθήνα, 1997.

² Μπλεζ Πασκάλ, *Σκέψεις*, μτφ. Κ. Παπαγιώργη – επιμ. Δ. Αρμάου, Εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 2000, σ. 108, §285 [169]. Βλ. το σχολιασμό του αποσπάσματος σε Erich Auerbach, «On the Political Theory of Pascal», στη συλλογή κειμένων του ίδιου, *Scenes from the Drama of European Literature*, πρόλογος P. Valesio, Manchester University Press, Manchester, 1959, σσ. 101-129, A. J. Beitzinger, «Pascal on Justice, Force and Law», *The Review of Politics*, 46/1984, σσ. 212-243, καθώς και Γεράσιμου Βώκου, *Επιφυλλίδες. Φιλοσοφία και Πολιτική*, Άγρα, Αθήνα, 2011, σσ. 54-57.

Από την ίδια τη διάκριση αυτή, κάλλιστα θα μπορούσε να περιμένει κανείς ότι είναι η αξία που δίνει το μέτρο: ότι η ασκούμενη ισχύς ζυγίζεται με όρους δικαίου. Ο Πασκάλ άλλωστε μοιάζει να ευνοεί τέτοια προδιάθεση, έχοντας γράψει εν τω μεταξύ ότι η «δύναμη χωρίς τη δικαιοσύνη είναι κατακριτέα». Το συμπέρασμα, όμως για τον ίδιο, είναι άλλο – και δομείται ως εξής:

2. Η δικαιοσύνη εξαρτάται από την ισχύ

Την ίδια στιγμή, «η δικαιοσύνη χωρίς τη δύναμη είναι ανίσχυρη». Ακριβώς λόγω του ότι οι άνθρωποι είναι ελεύθερα όντα, ανά πάσα στιγμή μπορεί και να δράσουν κόντρα στο ορθό. Η δικαιοσύνη αναγκαία προσφεύγει σε άσκηση ισχύος, ώστε να αναγκάσει αυτούς που δεν την αναγνωρίζουν *αυτοβούλως*, όσους την αμφισβητούν («γιατί πάντα υπάρχουν κακοί»).

Το ιδεώδες, λοιπόν, για την κοινωνική ζωή νιώθουμε ότι είναι ευκρινές: Είναι η ενότητα δικαίου κι ισχύος· έτσι ώστε το *δίκαιο να είναι ισχυρό* κι η *ασκούμενη ισχύς νομιμοποιημένη* («[...] ώστε η δικαιοσύνη και η ισχύς να συγκροτούν ενότητα, και να επικρατεί ειρήνη, η οποία είναι το υπέρτατο αγαθό», όπως γράφει ο Πασκάλ, σε άλλο σημείο³). Όσο όμως κι εάν η δικαιοσύνη έχει ανάγκη την ισχύ, δεν ισχύει ουδόλως το αντίστροφο:

3. Η ισχύς δεν εξαρτάται από τη δικαιοσύνη

Η ισχύς επιβάλλεται αφ' εαυτής, δεν έχει ανάγκη στήριξης από (ή ευθυγράμμισης με) τη δικαιοσύνη.⁴ Για το τι ορίζει η τελευταία άλλωστε δύσκολα θα συμφωνήσουμε («η δικαιοσύνη υπόκειται σε αμφισβήτηση»)· ενώ η ισχύς, ως *factum* ορατό, κείται πέραν πάσης αμφισβήτησης («η δύναμη αναγνωρίζεται και δεν αμφισβητείται»). Και τίποτα δεν μπορεί να εγγυηθεί την περίφημη *ενότητα δικαίου κι ισχύος*, για τον κάτωθι λόγο:

4. Η σύνδεση δικαιοσύνης και ισχύος είναι αδύνατη ή ψευδής

Δεν υπάρχει τρόπος να αναγκαστεί η ισχύς να γίνει *δίκαιη*, ακριβώς γιατί μόνον η ίδια έχει δύναμη εξαναγκασμού. Μα ούτε και τη δικαιοσύνη μπορούμε να καταστήσουμε *ισχυρή*, διότι το περιεχόμενό της είναι αβέβαιο. Είναι αδύνατο, μας λέει ο Πασκάλ, να υποστηρίξει κανείς ότι η ισχύς θα γίνει δίκαιη –ή η δικαιοσύνη ισχυρή– παρά μονάχα είτε αυταπατώμενος είτε απατώντας («Και μη μπορώντας να καταστήσουμε το δίκαιο ισχυρό, καταστήσαμε το ισχυρό δίκαιο»⁵).

³ Βλ. Πασκάλ, *Σκέψεις*, ό.π., σ. 97 §238 [165].

⁴ Ο Πασκάλ, ας προσεχθεί τούτο, μας έχει πει ότι η ισχύς *μπορεί να επικριθεί* εάν δεν έχει δικαιοσύνη – όχι ότι *έχει ανάγκη* να είναι δίκαιη, ώστε να υπάρχει.

⁵ Όπως έχει πει αλλού, νωρίτερα, στις *Σκέψεις* του ο Πασκάλ, «εφόσον δεν μπορούν να εξαναγκάσουν σε υπακοή στη δικαιοσύνη, καθιστούν δίκαιο μονάχα ό,τι υπακούει στη δύναμη· αφού δεν μπορούν να ισχυροποιήσουν τη δικαιοσύνη, δικαιώνουν την ισχύ» (ό.π., σ. 97, §238 [165]).

Μπορούμε, συνεπώς, να αμφισβητούμε την ισχύ όταν αυτο-παρουσιάζεται ως δικαιοσύνη (ίσως *ψευδώς*); Όχι, εάν –όπως έχει προϋποθέσει εδώ εξαρχής ο Πασκάλ– δεν υφίστανται έλλογα κριτήρια δικαιοσύνης, διακριτά από την τάξη της ισχύος. Ούτε μπορούμε να αφουγκραστούμε τη διαμαρτυρία όσων λεν ότι υφίστανται «ισχύ χωρίς δικαιοσύνη», αφού και πάλι αδυνατούμε να αποδεχθούμε, σε κάποια αποδεκτή βάση, ως θεμελιωμένη την ένστασή τους. (Όμως τα πράγματα μπορούν να έχουν κι αλλιώς: εάν ο συλλογισμός *δεν εξαρτηθεί από την κρίσιμη προκειμένη* του Πασκάλ για ριζική «αβεβαιότητα της δικαιοσύνης»· εάν είναι δυνατό να συζητούμε –ή να καταλήγουμε– *με τρόπο φιλοσοφικά δεσμευτικό* για θεμέλια και αρχές δικαιοσύνης.).

Δεν είναι τυχαία η αισθαλής επικαιρότητα του αποσπάσματος, όπως και των σκέψεων που αυτό εμπερικλείει ή εμπνέει. Ούτε ότι οι σχέσεις δικαίου, δικαιοσύνης και ισχύος αποτελούν ένα από τα κλασικά πεδία ερευνών για την καθαυτή επιστήμη του δικαίου, τη φιλοσοφία και τις κοινωνικές επιστήμες. Παραδοσιακά, το δίκαιο προβάλλεται και διεκδικείται (κατεξοχήν από τον ανίσχυρο) ως *αντίβαρο στη βία*, την αυθαιρεσία, την ωμή επιβολή ισχύος. Την ίδια στιγμή κι εξίσου, το δίκαιο έχει πολλές φορές εξηγηθεί και ελεγχθεί ως ένα φαινόμενο που *αντανακλά, καθώς και αναπαράγει, σχέσεις ισχύος που ενυπάρχουν μέσα σε σχέσεις εξουσίας* (πολιτικές, κοινωνικο-οικονομικές κ.ά.).

Η εξουσία, ως σχέση, μπορεί βέβαια να λαμβάνει διάφορες μορφές και μπορεί να συντίθεται κι από στοιχεία άλλα εκτός της ισχύος (ή στοιχεία των οποίων η ισχύς αποτελεί μια δευτερεύουσα συνιστώσα), όπως λ.χ. η επιδίωξη στόχων, η ανάπτυξη ικανοτήτων, οι συναλλαγές, η γνώση ή η άγνοια.⁶ Οι σχέσεις εξουσίας εμφανίζονται σε διάφορα πεδία ή δίκτυα (βλ. ιδεολογικά, επικοινωνιακά, οικονομικά, στρατιωτικά, πολιτικά, γεωπολιτικά κ.λπ.) και καθένα από αυτά έχει τα δικά του μέσα *οργάνωσης* (λ.χ. ένα από τα μέσα οργάνωσης του ιδεολογικού δικτύου εξουσίας είναι σήμερα τα ΜΜΕ) – ενώ η εξουσία μπορεί να παρουσιάζεται άλλοτε *εκτεταμένη* (λ.χ. ρυθμιστική δράση υπερεθνικών οργανισμών) και άλλοτε *εντατική* (βλ. την πολιτική στράτευση σε κόμματα), *εξαιρετικά επιτακτική* (π.χ. στρατιωτικές διαταγές), αλλά και *διάχυτη* (φερ' ειπείν αγοραίες συναλλαγές)· και, το σημαντικότερο όλων: *επιμεριστική* (εξουσία του Α επί του Β, έτσι ώστε κάθε «κέρδος» του Α να αποτελεί συνάμα «απώλεια» για τον Β) ή και *συλλογική* (συνεργαζόμενα μέρη ενισχύουν την εξουσία τους επί ενός τρίτου μέρους ή επί της φύσης).⁷

Σε αυτό το ευρύτερο πλαίσιο, το δίκαιο *ασκεί ισχύ*, απαιτεί τη συμμόρφωση με τις επιταγές του – ενώ ταυτόχρονα *ασκείται ως ισχύς*, στο μέτρο που οι επιταγές αυτές θεωρούνται *έγκυρες*. Αντλώντας την ισχύ του από μία ιδιαίτερη σχέση εξουσίας, την

⁶ Βλ. Steven Lukes, *Εξουσία. Μία ριζοσπαστική θεώρηση*, μτφ.-επιμ. Σ. Καϊτατζή - Γουίτλοκ, εκδ. Σαββάλα, Αθήνα, 2007.

⁷ Βλ. Michael Mann, *Οι πηγές της κοινωνικής εξουσίας, τόμ. Α': Μια ιστορία της εξουσίας από τις αρχές έως το 1760 μ.Χ.*, μτφ. Γ. Καράμπελα – επιμ. Α. Κιουπκιολή, εκδ. Πόλις, Αθήνα, κεφ. 1.

κυριαρχία (βλ. ως πολιτική σχέση μεταξύ κυβερνώντων – κυβερνωμένων), το δίκαιο αξιώνει να είναι η μόνη *αυτοδύναμη* και, πάντως, *ακαταγώνιστη* μορφή εξουσίας στις σύγχρονες κοινωνίες. Η ισχύς του δικαίου, σε κάθε περίπτωση, είναι ιδιότυπη, καθώς περιορίζεται από τον ίδιο της τον εαυτό: Παρίσταται δηλαδή ως δημόσια, νομότυπη και απροσωπώληπτη, ασκούμενη μέσα από γενικούς κανόνες και θεσμούς (βλ. κράτος δικαίου, *rule of law*). Ο *νομικός εξαναγκασμός* ανασυγκροτείται, λοιπόν, ως αναγκαία συνιστώσα της *δημόσιας δύναμης* των πολιτών που, συμπράττοντας και ασκώντας τη *δημόσια αυτονομία* τους, αυτο-κυβερνώνται (βλ. δημοκρατία).

Και πάλι όμως θα πρέπει να ρωτηθεί: Τι είναι αυτό που κάνει την κανονιστική δύναμη του δικαίου να διαφέρει *ουσιωδώς* από την άσκηση αδικαιολόγητης δύναμης ή ισχύος; Πολλοί στοχαστές έχουν εκφράσει τη θέση ότι η φιλοσοφία του δικαίου δεν είναι κάτι άλλο από τη συστηματική προσπάθεια απάντησης στο κατά πόσο –και, εάν ναι, υπό ποιους όρους– η *βία* του δικαίου μπορεί να διακριθεί από την ωμή βία (ή και από τη βία που ασκείται «στο όνομα του δικαίου»): κατά πόσον το δίκαιο δικαιολογεί πράγματι τη δημόσια άσκηση ισχύος ή δικαιώνεται, το ίδιο, ως δημόσια ισχύς.

Ο ανά χείρας τόμος αποτελεί το συλλογικό καρπό των εργασιών του διήμερου συνεδρίου που διοργανώθηκε από το Τμήμα Νομικής του Πανεπιστημίου Λευκωσίας στις 25-26 Νοεμβρίου 2016, εστιάζοντας ακριβώς στην πολύπτυχη θεματική «Δίκαιο και Ισχύς». Οι –εμπλουτισμένες, εδώ, και μεταφερμένες στο χαρτί– συμβολές έχουν, για τις ανάγκες της έκδοσης, αναδιαταχθεί στα ακόλουθα μέρη:

Προτάσσεται το εισαγωγικό κείμενο, που εκθέτει και αναπτύσσει τη θεματική («Δίκαιο και ισχύς: Όψεις μιας πολυσύνθετης σχέσης»). Στο πρώτο μέρος ακολουθούν, στεγάζονται συμβολές που ανιχνεύουν τις σχέσεις δικαίου/ισχύος στο έργο κλασικών, νεώτερων και σύγχρονων φιλοσόφων – στοχαστών (Αριστοτέλης, Μπαρούχ Σπινόζα, Τόμας Χομπς, Φρειδερίκος Νίτσε, Καρλ Σμιτ, Μισέλ Φουκώ, Ζιλ Ντελέζ, Κορνήλιος Καστοριάδης κ.ά.). Έπεται το δεύτερο μέρος, με κείμενα που θέτουν τη συνάρθρωση δικαίου/ισχύος ως υπόθεση εργασίας ή πλαίσιο ανάλυσης αναφορικά προς θεμελιώδη ζητήματα της νομικής θεωρίας και του δημοσίου δικαίου (βλ. ερμηνεία του δικαίου, σύγκρουση συμφερόντων και στάθμιση, οικονομική – κοινωνική δικαιοσύνη, κοσμικό κράτος και πολυπολιτισμικότητα, κοινωνικοί και πολιτικοί συσχετισμοί δύναμης στο Σύνταγμα κ.ά.). Τέλος, τα κείμενα που φιλοξενούνται στο τρίτο μέρος εστιάζουν σε ειδικότερες εφαρμογές και προβολές της εξεταζόμενης σχέσης ως προς συγκεκριμένα πεδία κι αντικείμενα δικαίου (αστικό δίκαιο, εργατικό δίκαιο, δημοσιονομικό δίκαιο, ποινικό δίκαιο, αλλά και διεθνείς σχέσεις).

Οι επιμελητές της έκδοσης

Επιστροφή στη Δύναμη. Η Τομή του Deleuze στο Λόγο για το Δίκαιο

Χάρης Παπαχαλαάμπους

Αναπληρωτής Καθηγητής Ποινικού Δικαίου, Τμήμα Νομικής Πανεπιστημίου Κύπρου

1. Από το δρων υποκείμενο στη ζωή των πραγμάτων

Η νομική θεωρία (jurisprudence) είναι στον Deleuze, αντίθετα προς τον αφηρημένο και αναπαραστατικό λόγο της νομοθεσίας και της δογματικής, πρακτικά προσανατολισμένη, δεξιολογική και έτσι «εκφραστική» της ίδιας της ζωής, δεν εξαπλώνει προς τα έξω ό,τι υπαινίσσεται, αλλά πτυχώνει και ξεδιπλώνει την ίδια της την εμπλοκή στη ζωή.¹ Είναι πάντα επινοητική, τοπικά προσανατολισμένη, ενταγμένη σε ειδικά πεδία.² Μέσα από το βιταλισμό του Nietzsche και τη ντεϊστική στάση του Spinoza, ο Deleuze αναρωτιέται για το πώς και το ποιος δρα και όχι για το τι εστί των πραγμάτων,³ για την επιτυχία ενός έργου, όχι για την όποια «αλήθεια» του.⁴ Αντί μιας θετικονομικής λογικής των ουσιών, ο Deleuze αναζητά στο νόμο μια δραματοποιημένη λογική, που καταργεί τα υποκείμενα του δικαίου και τα νομικά δικαιώματα ως υπερμειρική μεγέθη, αντικαθιστώντας τα με τα νομικά πρόσωπα, εν είδει ρόλων-μασκών, που διαμορφώνει η ίδια η ζωή του νόμου. Η υπερβατικότητα του δικαιοκού θεμελίου δίνει τη θέση της σε ένα υπερβατολογικό εμπειρισμό, που διαρρηγνύει κάθε σχέση με τον ιδεαλισμό του δικαίου.⁵

Ο Deleuze ερμηνεύει έτσι το ζωντανό δίκαιο ως αποσπασματικό και αντιθεμελιοκρατικά. Κάθε αναγωγή σε μια ολότητα του Αγαθού απορρίπτεται ως «πλατω-

¹ Edward Mussawir, *Jurisdiction in Deleuze. The Expression and Representation of Law*, Routledge, 2011, σσ. 6-7, 17 [σημ. 36]. Για την αντίθεση του Deleuze στην αναπαραστατική σκέψη βλ. και Gary Gutting, «French Philosophy in the Twentieth Century», στο Dermot Moran (επιμ.), *The Routledge Companion to Twentieth Century Philosophy*, Routledge 2010, σ. 841.

² Martin Hardie, «Deleuze: “Had I Not Done Philosophy I Would Have Done Law”», *International Journal for the Semiotics of Law*, 20/2007, σσ. 83-85.

³ E. Mussawir, *Jurisdiction in Deleuze*, ό.π., σ. 9.

⁴ Jamie Murray, «Nome Law: Deleuze & Guattari on the Emergence of Law», *International Journal for the Semiotics of Law*, 19/2006, σ. 131 [σημ. 7].

⁵ E. Mussawir, *Jurisdiction in Deleuze*, ό.π., σσ. 21-34, Alexandre Lefebvre, «A New Image of Law: Deleuze and Jurisprudence», *TELOS*, 130/2005, σσ. 111-112.

νισμός».⁶ Είτε πρόκειται για το ατλαντικό/θαλασσοκρατικό κοινοδίκαιο είτε για το ηπειρωτικό δίκαιο ως δίκαιο της γης, όλα τα δικαιικά «είδη» ανάγονται σε ένα θεμελιωτή Πατέρα, εναντίον των οιδιπόδειων συμπαραδηλώσεων του οποίου στρέφει όλα του τα βέλη ο Deleuze.⁷ Ο αντι-υποκειμενισμός του Deleuze προβάλλει ιδιαίτερα στην έννοια της μεταμόρφωσης, του «γίνεσθαι-έτερον» (becoming-other), όπου π.χ. τα ζώα, τα παιδιά ή οι γυναίκες αποτελούν το πρότυπο μιας μετάλλαξης του στατικού ιδεαλιστικού «υποκειμένου».⁸

Η μετάλλαξη αυτή εκφράζει στον Deleuze μια όψη απλώς ενός βαθύτερου νόμου, αυτού της ταύτισης του δικαίου με τη δύναμη των πραγμάτων. Στον Deleuze το δρων υποκείμενο και το πράγμα διέπονται από την αρχή της αυτο-διατήρησης και της αυτο-άυξης, «είναι» τόσο όσο «μπορούν να είναι». Πρόκειται στην ουσία για μια ανάπτυξη της θεωρίας του Spinoza για το Είναι ως «conatus perseverandi». Υπ' αυτή την έννοια λιγότερο ενδιαφέρει τον Deleuze μια θεωρία κυρωτικού δικαίου προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όπως αυτή του διεθνούς ποινικού δικαίου και περισσότερο μια τεκτονική ανατροπή που εγκυμονείται στα έγκατα της δικαιοκτικής «μικρολογίας». Η πρώτη απορρίπτεται ως μοραλιστική στάση, η δεύτερη υιοθετείται ως μοριακή φυσική του δικαίου.⁹ Έτσι η ανισότητα, κλασικά εντοπισμένη στο φιλοσοφικό λόγο της νεωτερικότητας ως διαλεκτική του Κυρίου και του Δούλου στον Hegel και ως αξιολογούσα-βουλησιακή αντίστιξη στον Nietzsche, εκφράζει δύο τελείως διαφορετικές στάσεις για τον Deleuze: η πρώτη απορρίπτεται ως στατική ενατένιση στιγμών μιας συνείδησης, η δεύτερη υιοθετείται ως –εναρμονιζόμενη με τη δυναμική φυσική των πραγμάτων– έκφραση φρονημάτων, διαθέσεων και παθών.¹⁰ Ανάλογα, η έννοια της ιδιοκτησίας προσεγγίζεται καλύτερα από τον Savigny παρά από τον Hegel, γιατί αυτός αφυδατώνει την πραξιακή δυναμική της νομής, νοούμενης ως φυσικής κατάληψης/εξουσίησης, χάριν της θετικονομικής έννοιας του αναγνωρισμένου δικαιώματος κυριότητας, υποστέλλει δηλαδή έναντι αυτής τη δυναμική έννοια της κατοχής.¹¹

Συνολικά, έχουμε τη ριζική άρνηση της παραδοσιακής από το νεοκαντιανισμό και το θετικισμό διάκρισης μεταξύ είναι και δέοντος. Το ντελεζιανό «δίκαιο» δεν επιδιώκει τη σύνθεσή τους, αλλά την απορρόφηση του δέοντος στην πολυσχιδή κίνηση βιοϋλικών δυνάμεων. Έχουμε επίσης με τη διάλυση του (νομικού) υποκειμένου μια ριζική του σχάση, διά μέσου της οποίας συνεχώς αναπαράγονται ασταθείς και αλληλοσυγκρουόμενες ταυτότητες.

⁶ E. Mussawir, *Jurisdiction in Deleuze*, ό.π., σσ. 44-45, 49.

⁷ M. Hardie, «Deleuze: “Had I Not Done Philosophy I Would Have Done Law”», ό.π., σ. 88.

⁸ E. Mussawir, *Jurisdiction in Deleuze*, ό.π., σ. 65.

⁹ Στο ίδιο, σσ. 75-89. Βλ. και M. Hardie, «Deleuze: “Had I Not Done Philosophy I Would Have Done Law”», ό.π., σ. 89.

¹⁰ E. Mussawir, *Jurisdiction in Deleuze*, ό.π., σσ. 28, 79.

¹¹ Στο ίδιο, σσ. 93-103.

2. Από τη σημειολογία του Νόμου στην πλησμονή του Νομάδα

Ο Deleuze βρίσκεται σε απόλυτη αντίθεση προς την έννοια του αφηρημένου θετικού νόμου. Δεν ανέχεται την υποκατάσταση της ζωτικότητας του Εμμενούς από την ιδεαλιστική ακινησία του νομικού γλωσσικού σημείου. Διαφωτιστική είναι η άγρια σύγκρουσή του με την ψυχανάλυση. Ο Deleuze θεωρεί απαράδεκτο ότι πίσω από κάθε έκφραση του πράγματος πρέπει να υπάρχει μια δομή που το αποκαλύπτει ως ψεύδος, συγκάλυψη ή υπεκφυγή. Συγκρούεται ιδιαίτερα με τη λακανική έννοια της «έλλειψης», καθώς αυτή ως φέρουσα τον Νόμο, αντιτίθεται στη παλλόμενη ένταση της καταφάσκουσας την ενεργητική δύναμη ζωής του δικαίου. Για τον Deleuze μάλιστα, η λακανική αυτή έννοια δεν ενδεικνύει κάποια κινητικότητα, μια απελευθέρωση από φαντασιακές καθηλώσεις σε κάποιο «ολικό» αντικείμενο της επιθυμίας που είναι εξ ορισμού άφταστο, αλλά αντίθετα μια εμμονή στη λογική του εδραίου μοντέλου κατανόησης του Είναι (sedentary model), στο εσωτερικό και μόνο του οποίου μπορεί να έχουν σημασία οι έννοιες της πλησμονής και της έλλειψης. Αντίθετα, ο Deleuze προκρίνει ένα νομαδισμό του Είναι ως μοντέλο προσφορότερης αντίληψής του (nomadic model). Κατ' αυτό και σε αντίθεση προς τις κατηγορίες του εδραίου μοντέλου, δηλαδή το παγιωμένο έδαφος και το διαμερισμό του, τη σχέση αποκλεισμού των άλλων από το ιδιόκτητο μέρος του εδάφους και την αυτεπιβεβαίωση του εαυτού/δικαιικού υποκειμένου, ο Νομάς κατέχει χωρίς να διαιρεί, το έδαφος διαλύεται σε ωκεανούς και ερήμους, η ταυτότητα του υποκειμένου αποσυντίθεται σε μια πολλότητα όψεων και μια πληθύν, που κινείται ακατάπαυστα ακολουθώντας γραμμές φυγής από το πάντα εφήμερο πλαίσιο των εδαφικοποιημένων περιοχών.¹²

Άβυσσος χωρίζει τους Deleuze/Guattari ιδιαίτερα από τη λακανική σημειωτική. Η ριζική τους στράτευση στην εμμένεια του Πραγματικού τούς αντιπαραθέτει γενικότερα στην αυτονόμηση της γλώσσας και των σημείων. Ακολουθούν περισσότερο τον Bergson ή ακόμη και τον πραγματισμό, παρά τη σωσσυριανή γλωσσολογία. Η σημειωτική τους, προ-διαλογική, μη σημαίνουσα και πολύσημη, είναι ανατομία της πραγματικής λειτουργίας κοσμικών μηχανών.¹³

¹² Στο ίδιο, σσ. 103-9. Η σύγχρονη φεμινιστική θεωρία δανείζεται από τον Deleuze τις έννοιες της πολλότητας και της επιθυμίας για να επεξεργαστεί την έννοια της ενσωματότητας του υποκειμένου. Βλ. π.χ. Chris Weedon, «Postmodernism», στο Alison M. Jaggar and Iris Marion Young (επιμ.), *A Companion to Feminist Philosophy*, Blackwell, 2000, σσ. 79-81.

¹³ Dragan Milovanovic, «Diversity, Law and Justice: A Deleuzian Semiotic View of 'Criminal Justice'», *International Journal for the Semiotics of Law*, 20/2007, σ. 61, M. Hardie, «Deleuze: "Had I Not Done Philosophy I Would Have Done Law"», ό.π., σ. 87, J. Murray, «Nome Law: Deleuze & Guattari on the Emergence of Law», ό.π., σσ. 129-131, 145. Ορθά σημειώνεται συναφώς ότι στο έργο των Deleuze-Guattari αποτυπώνεται η διαδικασία της «σημειωτικοποίησης» καθεαυτήν πέραν κάθε σημειωτικού ή σημειολογικού συστήματος. Βλ. σχετικά Franco Berardi «Bifo», «Χαρτογραφώντας δρόμους που ανοίγονται», στο Gilles Deleuze, *Η κοινωνία του ελέγχου*, μτφ. Π. Καλαμαράς, Ελευθεριακή Κουλτούρα, Αθήνα, 2001, σσ. 45-46. Και η Braidotti τονίζει ότι μέσω του ντελεζιανού γίνεσθαι-έτερον η επιθυμία μπορεί να κατανοείται καταφατικά ως πλήρωση, πλησμονή και αναζήτηση της ευτυχίας σε αντίθεση με την εγέλο-λακανική εστίαση στην έλλειψη και την αρνητικότητα. Βλ.

3. Ο Νόμος ως έδαφος και γεω-παραγωγική διαδικασία;

Πρωτίστως η σκέψη του Deleuze (και στο δίκαιο) είναι μια σκέψη του χώρου, ενός, προσφυώς αποκληθέντος, «δικαιοχώρου» (lawscape). Μέσα σε αυτόν ενεργούν και αντενεργούν μεταξύ τους δυνάμεις και ενσώματα πράγματα. Τα πρόσωπα είναι και αυτά πλαισιωμένα σώματα που επιζητούνται από το χώρο. Η αέναη κίνηση της ύλης των πραγμάτων παράγει συνεχώς τάξη και χάος¹⁴, ενώ κάθε υλική μορφοποίηση ξεκινά από την εστίαση σε ένα τόπο, από την κατασκευή μιας κατοικίας.¹⁵ Η ίδια η έννοια της συναρμογής (assemblage) είναι ριζικά εδαφική.¹⁶ Η ετεροποίηση (othering), ο νόμος ως νόμος του άλλου, είναι και αυτή προϊόν της ίδιας υλοζωϊκής φρενίτιδας, όπως και η υδρόλυσή της μέσα από διαδικασίες μετασχηματισμού της ταυτότητας/ετερότητας, ως κώδικα του νομικού υποκειμένου, σε κάτι άλλο, σε ένα νέο έδαφος υπό σχηματισμό, όπου μέσω γραμμών φυγής καταλύονται οι έως τότε «αυλακίες και ραβδώσεις» (striation) του κώδικα αυτού.¹⁷ Το δίκαιο ως «νόμος» (nome-law) «παράγει», σε μια κίνηση επιφανειακής οριζόντιας μορφογενετικής ανασύνθεσης, πέραν του δικαίου ως «λόγου» που διχάζει και σταθεροποιεί μέσω κάθετων δομών βάθους. Παράγει συνεχώς και χωρίς αρχή, μέση και τέλος, αλλά πάντα εκκινώντας από θρόμβους (clots), ριγμένους μέσα στο άπειρο της ύλης, που δεν γνωρίζει ηθικές αρχές, ούτε διακρίσεις ανθρώπου και ζώου, αλλά μόνο εντάσεις που καθίστανται εκτάσεις μέσα στο διάστημα, διαστρωματώσεις και απο-διαστρωματώσεις στο εσωτερικό μιας ανοικτής οικολογίας, όπου οι δενδρώδεις (arbor-like) εδαφικοποιήσεις απειλούνται συνεχώς από την απεδαφικοποιούσα δράση του ριζώματος. Δίπλα από τα στρώματα (strata) αναπτύσσονται επιστρώματα (epistrata) και παρα-στρώματα (parastrata), που αποδομούν τις εκάστοτε ενεργές διαστρωματώσεις. Η όποια δικαιοσύνη έχει πλήρως έτσι επισυναφθεί στην ακατάσχετη ριζωματική αναπαραγωγή του Εμμενούς, που δεν γνωρίζει παρά την άγρια χαρά της αυτοκατάφασής του. Έτσι, ο Deleuze μπορεί να συλλαμβάνει το «έγκλημα» ως αιχμαλωσία μιας άτακτης ενικότητας και όχι πια ως αντικείμενο νομιμοποιημένης κρατικής βίας.¹⁸

Rosi Braidotti, «Sexual Difference Theory», στο Alison M. Jaggar and Iris Marion Young (επιμ.), *ό.π.*, σσ. 305-306.

¹⁴ Andreas Philippopoulos-Mihalopoulos, «Law, Space, Bodies: The Emergence of Spatial Justice», σε: https://www.researchgate.net/profile/Andreas_Philippopoulos-Mihalopoulos/publication/228135624_Law_Space_Bodies_The_Emergence_of_Spatial_Justice/links/5460eccd0cf295b56163811f.pdf, σ. 2 [σημ. 7], 4-5 (τελευταία επίσκεψη: 3/9/2017).

¹⁵ J. Murray, «Nome Law: Deleuze & Guattari on the Emergence of Law», *ό.π.*, σ. 145.

¹⁶ Στο ίδιο, σ. 150 [σημ. 62].

¹⁷ A. Philippopoulos-Mihalopoulos, «Law, Space, Bodies: The Emergence of Spatial Justice», *ό.π.*, σσ. 6-9.

¹⁸ Στο ίδιο, σσ. 9-13. Βλ. ακόμη Jamie Murray, *Deleuze & Guattari. Emergent Law*, Routledge, 2013, σσ. 26, 31-32, J. Murray, «Nome Law: Deleuze & Guattari on the Emergence of Law», *ό.π.*, σσ. 128-129, 133-134, 139-140, 142, A. Lefebvre, «A New Image of Law: Deleuze and Jurisprudence», *ό.π.*, σσ. 108-110, D. Milovanovic, «Diversity, Law and Justice: A Deleuzian Semiotic View of 'Criminal Justice'», *ό.π.*, σσ. 57-58.

Η ηθική παρωδείται, γίνεται αντικείμενο ειρωνείας.¹⁹ Ελλείπει κάθε έννοιας διαλεκτικής σύνθεσης, η εναντιοδρομική συνάντηση-σύγκρουση των στοιχείων ανακυκλούται συνεχώς χωρίς υπερβατική λύση. Η ανακύκλωση αυτή περνά μέσα από την τριάδα δυνάμει-έντασης-ενέργειας (virtual/intensive/actual), όπου η φάση του δυνάμει είναι η βασική, αναδεικνύοντας την άναρχη δομή του χαόσμου (ως αντίθετου στον «κόσμο» της αρχαιοελληνικής κλασικής φιλοσοφίας και της δυτικής μεταφυσικής). Το Πραγματικό γίνεται ένα φίδι που δαγκώνει την ουρά του και εν τέλει μέσα από μια σειρά συνεχών αναδύσεων γίνεται ένα «Μέγα Σώμα χωρίς Όργανα».²⁰ Η κατάληξη αυτής της αέναης μηχανής του Εμμενούς μπορεί να είναι τελικά ένας «γεώκοσμος» χωρίς νόμο.²¹ Μεταφέροντας αυτή την εννοιολογία στο δίκαιο μπορούμε να μιλάμε για την νομική (jurisprudence) ως τρόπο εναρμόνισης της ενεργού εικόνας μιας επίδικης περίπτωσης προς το δυναμικό αρχείο του νόμου.²²

Έτσι, κατά τον Mussawir, ο Deleuze αναζωογονεί την έννοια της διαδικασίας στη θεωρία του δικαίου, όχι με την έννοια της δικονομίας, όσο με τη αυτήν της αντιπαράθεσης των ενεργειών των πραγμάτων και των πράξεων. Η διαδικασία έχει στον Deleuze επιτελεστικό χαρακτήρα. Μακράν του να αφορά σε υπαγωγές σε πρόνοιες του θετικού νόμου, είναι ένα αγωνιστικό πεδίο μάχης και ελιγμών, όπου τα ενεργητικά-καταφάσκοντα στοιχεία πρέπει να επικρατούν των αντενεργών-μνησικάκων στοιχείων, που «αρπάζονται» από το γράμμα του νόμου και τις αξίες του δικαίου της αναπαράστασης. Οι αξίες αυτές είναι για τον Deleuze ηθικιστικές και απάδουν ενός «εκφραστικού» δικαίου, ενός εξπρεσιονιστικού λόγου για το δίκαιο.²³

4. Το Σχιζοειδές και η Συναρμογή: Το ολικά εμμενές δίκαιο.

Η εστίαση στην εμμένεια είναι ασφυκτική. Στο πεδίο της όλα αλληλοσυναρτώνται σε ένα παν-σχεσιακό σύμπαν του Πραγματικού.²⁴ Αυτό δεν εμποδίζει τη διάσχιση «εικόνων σκέψης», ας πούμε κοσμοειδώλων, μεταξύ τους. Ο Deleuze, μαζί με τον Guattari, αναπτύσσει μια «νοολογία», εντός της οποίας το δίκαιο καλείται να επιλέξει ανάμεσα στο Λόγο του κράτους που οργανώνει το ενεργό πραγματικό και στο Λόγο αφ' ενός μεν του Σχιζοειδούς που αναφέρεται στο δυνάμει των Πραγμάτων, αφ'

¹⁹ A. Lefebvre, «A New Image of Law: Deleuze and Jurisprudence», *ό.π.*, σ. 110.

²⁰ A. Philippopoulos-Mihalopoulos, «Law, Space, Bodies: The Emergence of Spatial Justice», *ό.π.*, σσ. 14-15, J. Murray, *Deleuze & Guattari. Emergent Law*, *ό.π.*, σ. 14, J. Murray, «Nome Law: Deleuze & Guattari on the Emergence of Law», *ό.π.*, σσ. 132-133, D. Milovanovic, «Diversity, Law and Justice: A Deleuzian Semiotic View of 'Criminal Justice'», *ό.π.*, σσ. 59, 61. Για μια σύλληψη του χαόσμου ως μεταουτοπικού αιτήματος απελευθέρωσης από το σύγχρονο οικονομικό, πολιτικό και πολιτισμικό «χάος», βλ. Antonio Negri, «Χάος», στο G. Deleuze, *Η κοινωνία του ελέγχου*, *ό.π.*, σσ. 40-41.

²¹ A. Philippopoulos-Mihalopoulos, «Law, Space, Bodies: The Emergence of Spatial Justice», *ό.π.*, σσ. 16-19.

²² A. Lefebvre, «A New Image of Law: Deleuze and Jurisprudence», *ό.π.*, σσ. 119-120, 125-126.

²³ E. Mussawir, *Jurisdiction in Deleuze*, *ό.π.*, σ. 119-125, 134.

²⁴ J. Murray, *Deleuze & Guattari. Emergent Law*, *ό.π.*, σ. 18.

ετέρου δε στο Νομαδικό Λόγο, τον Λόγο του Πλάνητος, που αναμοχλεύει τα Πράγματα μέσα από το στοιχείο της έντασης. Εκεί που το δίκαιο του κράτους αναπαριστά, ιεραρχεί και ανάγεται στην υπερβατικότητα, το δίκαιο της σχιζοανάλυσης είναι καθαρή ετερογένεια, λειτουργεί εγκάρσια (transversal) και ενεργεί με συνεχείς και ποικίλες συνάψεις και απο-συνάψεις, ενώ, τέλος, το νομαδικό δίκαιο είναι ο σιδεράς, ο μεταλλουργός, αυτός που μορφοποιεί ακατάπαυστα, που κάνει το νόμο να αναδύεται (emergent law), είναι η διάπλωση των επίδικων, των «cases», σε αντίθεση με τη «στάση» της νομοθεσίας. Είναι μέσα από τους δύο τελευταίους τύπους λόγου που στη ντελεζιανή θεωρία προεικάζεται ο ερχομός ενός άλλου κόσμου, ενός άλλου γένους, ενός Μετα-Ανθρώπου σε μια νέα Γη. Ιδίως η κοινωνική μηχανή του νομαδικού πολεμιστή αναλαμβάνει εδώ την πάλη εναντίον τόσο της κρατικής-εδαφικοποιούσας, όσο και της κεφαλαιοκρατικής μηχανής που ενσωματώνει και την απεδαφικοποίηση στο έργο της υπό την έννοια της συνεχούς μετάθεσης του ορίου κορεσμού της, καθώς οι ακατάπαυστες ροές χρήματος και εργασίας δημιουργούν μια υπεραξία που επανεπενδύεται στην αναπαραγωγή του συστήματος -με τη βοήθεια φυσικά ενός δεσποτικού κράτους.²⁵ Εάν το δίκαιο του κράτους είναι η εδαφική δικαιοδοσία, το δίκαιο του Πλάνητος είναι η απόφαση χωρίς δεσμευτικό νομολογιακό προηγούμενο, χωρίς το «precedent» της παράδοσης του common law. Εάν το δίκαιο του κράτους κορυφώνεται στο imperium ως αρχι-μορφή που θεσμίζει το θάνατο της επιθυμίας από κυρίαρχα Σημαίνοντα και ευνουχισμούς, οδηγώντας από την αδιαμεσολάβητη βία των πρώτων εδαφικοποιήσεων στον απόλυτο τρόπο της φασιστικής παρανοειδούς διαστροφής, το δίκαιο του Πλάνητος ενεργοποιεί μια πολεμική μηχανή εξωτερική ως προς το κράτος, εφοδιασμένη με την προοπτική της εκρίζωσής του στο όνομα ενός άλλου, νέου είδους δικαίου, με γήινα πρότυπα την έρημο και τη στέπα.²⁶

Έχουμε έτσι τις δύο αντίρροπες κοινωνικές συναρμογές (social assemblages) που χαρακτηρίζουν αξονικά τη ντελεζιανή/γκαταριανή θεωρία δικαίου, μαζί ασφαλώς με τη μήτρα τους, που είναι η σχιζοανάλυση. Σε ό,τι αφορά το δίκαιο αποκαλύπτεται έτσι όλο το φάσμα της σχέσης κοινωνικής μηχανικής και κοινωνικών συναρμογών μέσα από μια πραγματολογία εικόνων σκέψης, επιτέλεσης, γενεαλογίας και μετασχηματισμών. Η σχιζοανάλυση μπορεί να υποσχεθεί την ανάδυση ενός νέου νόμου της

²⁵ Στο ίδιο, σσ. 33-54, 58-64, 89, 112-127. Βλ. και J. Murray, «Nome Law: Deleuze & Guattari on the Emergence of Law», *ό.π.*, σσ. 132-136. Για τη σημασία των ενικών επίδικων στον Deleuze, βλ. και A. Lefebvre, «A New Image of Law: Deleuze and Jurisprudence», *ό.π.*, σ. 113. Για την καπιταλιστική μηχανή και το «μεταλλουργό», βλ. και M. Hardie, «Deleuze: “Had I Not Done Philosophy I Would Have Done Law”», *ό.π.*, σσ. 99-101, 104-106. Για την παραγωγικότητα των ιδεών ανεξάρτητα από μια γραμμική αντίληψη της ιστορίας της φιλοσοφίας, που οριοθετεί αρχή και πέρας ενός φιλοσοφικού έργου, βλ. και Genevieve Lloyd, «Feminism in history of philosophy. Appropriating the past», στο Miranda Fricker and Jennifer Hornsby (επιμ.), *The Cambridge Companion to Feminism in Philosophy*, Cambridge UP, 2000, σ. 257.

²⁶ J. Murray, *Deleuze & Guattari. Emergent Law*, *ό.π.*, σσ. 90-112, 127-132. Βλ. για το «precedent» και A. Lefebvre, «A New Image of Law: Deleuze and Jurisprudence», *ό.π.*, σ. 125.

επιθυμίας και της Γης, εάν ενώσει τις δυνάμεις της με τη νομαδική πολεμική μηχανή. Το δίκαιο είναι έτσι όψη μιας κοσμολογίας στηριγμένης στην αιώνια επιστροφή που επιτελεί μια απόλυτα αφηρημένη κοσμική Μηχανή,²⁷ μια αιώνια επιστροφή κατοικημένη, όπως λέει ο Murray από «φιλοσοφία, μουσική και επαναστατικές ομάδες, που εξερευνούν την άνθηση και τη διάλυση του Νόμου».²⁸ Ο ολισμός του Deleuze εκφράζεται ως περιγραφική πληρότητα του Παντός, από τα φυσικά μόρια ως το χρήμα.²⁹ Όπως το θέτει ο Murray: «The time of nome law is a virtual time, Aion, a Dreamtime. The cosmos it draws is molecular and pantheist».³⁰ Πραγματικά: οι αναδύσεις όλων των μορφών νομιμότητας έχουν, τρόπον τινά, ήδη προ-οικονομηθεί μέσα στον Πρωτο-Νόμο, π.χ. η κεφαλαιοκρατία στοιχειώνει ήδη την πρώτη εδαφικοποίηση, το ανάπτυγμα ενοικεί ήδη το σπόρο, δυνάμει, εν είδει «διαγράμματος».³¹

Ανέστιο υποκείμενο και αντι-λογοκρατική στάση που επικεντρώνεται στις διαστάσεις της βούλησης και των ενορμήσεων («μηχανές επιθυμίας») επαναφέρουν το νομικό λόγο στο υλικό υπέδαφος της παραγωγής του εν είδει ενός βίαιου μονιστικού αναγωγισμού, που ωστόσο βρίθει μιας «φαντασμαγορικής» παραγωγής πλούτου νέων κατηγοριών και εννοιών. Οι αξίες της αφηρημένης δεοντολογίας είναι παίγνια λειτουργικών συμφερόντων και νομοτελειών που εξυπηρετούν την ομοιοστάση συστημάτων, όπως και συνολικά ο θετικός νόμος είναι λειτουργική δόμηση ανομιών και παραβάσεων. Σήμερα το διακύβευμα βρίσκεται ανάμεσα στην αναβίωση της έννοιας των επίκοινων (των «commons») έναντι της επικυρίαρχης κοινωνίας του θεάματος. Οι κατεστημένες ισορροπίες μπορούν να ανατραπούν μέσα από νέες παιγνιώδεις δημιουργίες, από μια νέα ηθική πράξη («ηθική» όχι με την έννοια των morals, αλλά με αυτήν των ethics), αλλά αυτό δεν είναι καθόλου σίγουρο.³² Το υποκείμενο μιας δυναμικής αλλαγής δεν θα διαφέρει, φαίνεται, τελικά από τον ελεύθερο αλλά και ευάλωτο εκτός νόμου «homo sacer» του Agamben.³³

5. Συνεπαγωγές

Βάσει όσων ειπώθηκαν, κάποιες γενικές κριτικές αποτιμήσεις της ντελεζιανής θεωρίας ως προς το δίκαιο γίνονται αναγκαίες. Μπορεί εν πρώτοις να γίνει λόγος για τη σχέση της θεωρίας με τα ζητήματα της ηθικής και της δικαιοκής ευθύνης (Α), κατά δεύτερον δε για τις δικαιολογικές της συμπαραδηλώσεις (Β).

²⁷ J. Murray, *Deleuze & Guattari. Emergent Law*, ό.π., σσ. 72-86, 133-158.

²⁸ J. Murray, «Nome Law: Deleuze & Guattari on the Emergence of Law», ό.π., σ. 149.

²⁹ M. Hardie, «Deleuze: “Had I Not Done Philosophy I Would Have Done Law”», ό.π., σσ. 90-93.

³⁰ J. Murray, «Nome Law: Deleuze & Guattari on the Emergence of Law», ό.π., σ. 140.

³¹ Στο ίδιο, σσ. 150-151.

³² M. Hardie, «Deleuze: “Had I Not Done Philosophy I Would Have Done Law”», ό.π., σσ. 89, 93-96, 101-102.

³³ Στο ίδιο, σσ. 87, 104.

Α) Ο λόγος του Deleuze είναι, όπως είδαμε, ριζικά εμμενειοκρατικός (immanentist). Κατ' ουσίαν, δεν αναγνωρίζει τελικά κανένα αυτοτελές ηθικο-νομικό πεδίο, ούτε υπό την κριτική έστω έννοια πραγματιστικών ή ρεαλιστικών δικαιοθεωρητικών προσεγγίσεων. Οι τόποι του «Σώματος Δίχως Όργανα» και των «Μονάδων Χωρίς Παράθυρα» (με έρεισμα τη μοναδολογία του Leibniz) είναι συμπτωματικοί του κλειστοφοβικού λόγου του Deleuze. Σε αυτό το πεδίο προβληματισμού, μια συγκριτική ανάγνωση του Deleuze σε αντιπαραβολή προς περί δικαιοσύνης αντιλήψεις, όπως αυτές των Heidegger, Levinas και Badiou, μπορεί να διασαφηνίσει διαφορές και εκλεκτικές συγγένειες του λόγου του.

Κατ' αρχάς, ερωτάται, ποία η σχέση του ντελεζιανού λόγου με την έννοια της χαϊντεγκερειανής «Δίκης»; Αν και ο Heidegger εισηγείται μια αντι-μεταφυσική θεμελιώδη οντολογία, αυτή δεν είναι το ματεριαλιστικό πανδαιμόνιο του Deleuze. Αντί της εξωστρεφούς έντασης του Deleuze, ο Heidegger ανάγεται με μυστικό τόνο σε οντολογικές σιωπές και σε αποκρύψεις του Είναι που υπαινίσσονται μια ιδιότυπη αξιολογία, από την οποία παράγεται και η κριτική στην αναυθεντικότητα του θετικού δικαίου, την οποία δεν μπορεί, με βάση τις προκείμενές του, να προφέρει ο Deleuze. Ακόμη, ενώ ο Deleuze «χαμηλώνει» μεν τον άνθρωπο στο επίπεδο της ύλης, χωρίς όμως να τον υποτιμά έναντι αυτής, ο ύστερος Heidegger υποστέλλει τον άνθρωπο έναντι του Είναι, τον καταγγέλλει ως βιαστή του Είναι.

Κατά δεύτερον, ο ανηθικισμός του Deleuze τελεί σε απόλυτη αντίθεση με ένα ισχυρό ρεύμα ηθικού υπερβατισμού, όπως αυτός εκπροσωπείται υποδειγματικά από τον Levinas. Η δυνατή διανοητική χειρονομία του τελευταίου συνίσταται ακριβώς στην επανάκτηση της ηθικής επιταγής μέσα από την ίδια τη φαινομενολογία των σωμάτων, μέσα από την εγγάρια στα σώματα και τα πράγματα πνευματικότητα της ετερότητας, που υπάρχει τόσο εντονότερα όσο είναι απούσα, όσο επισυμβαίνει ως «ίχνος». Από αυτά ο Levinas μπορεί να παραγάγει μια έννοια ενοχής και δικαιοσύνης, πέρα από τον ολικό υλισμό και πέρα από τη χαϊντεγκερειανή οντολογία.

Τέλος, μια μεγάλη πρόκληση σύγκρισης αντιπροσωπεύει ο Alain Badiou. Με τον υλιστικό του αντι-μοραλισμό ο Badiou κριτικάρει σκληρά τον Levinas. Όμως, στον Badiou δεν απουσιάζει το ιστορικό υποκείμενο, μια έννοια που είναι άγνωστη στον Deleuze. Η μαρξικά εμπνευσμένη κριτική του Badiou στο δίκαιο καθόλου δεν υπαινίσσεται μια διάλυση στη φρενίτιδα ενός αξιολογικά ουδέτερου Πραγματικού, αντίθετα φέρεται εσωτερικά από μια ιδέα δικαιοσύνης, που καίτοι εμμενής δεν παύει να καθοδηγεί την πράξη ως μια πλατωνικής καταγωγής Ιδέα κοινωνικής απελευθέρωσης. Άρα, ενώ ο Deleuze είναι ηθικός αγνωστικιστής βάσει του αναρχικού βιοϋλισμού του, ο Badiou διατηρεί ένα «δέον» μέσα στην εμμένεια.

Ο Deleuze συνιστά λοιπόν μια τομή, όπως αναδύεται μέσα από αυτές τις αντιτίξεις. Στο πλαίσιο ενός δυναμικά αναδιατυπωμένου μπερζονισμού, ο Deleuze θα

αποθεώσει την άναρχη φρενίτιδα του Πραγματικού αποκαλώντας επανάληψη την ανανέωση του κύκλου των συμβάντων που, άρα, ποτέ δεν είναι τα ίδια όταν «επιστρέφουν». Γι' αυτό είναι κεντρική η έννοια της ενικότητας (singularity) στον Deleuze: όσο και αν προσομοιάζουν μεταξύ τους οι ενικότητες δεν είναι ποτέ ανταλλάξιμες ισοδυναμίες. Περαιτέρω, ο Deleuze θα υπαγάγει στη μονοσημαντικότητα της κοσμικής παραγωγής (univocity) κάθε μορφή διαφοράς ή διαφορούμενου (equivocal), όπως είναι π.χ. η υπερβατολογική διαφορά καντιανού τύπου³⁴. Όμως, αυτή η διάνοιξη στην άναρχη πλησμονή του αέναου γίνεσθαι συντρίβει κάθε ποιοτική χροιά στην έννοια της δικαιοσύνης. Αποτελώντας μια αποδοχή του Αυθαίρετου Θεού του Duns Scotus που αντιτίθεται στο λογοκρατούμενο Θεό του Ακινάτη, δεν μπορεί παρά να αποδέχεται την οντολογική αδικία, ό,τι θα ονομάζαμε Κακό, στο βαθμό που αυτό είναι ακριβώς απολύτως «παραγωγικό». Η μονοσημαντικότητα συγκαλύπτει έτσι μια βαθειά ηθική-αξιολογική αμφισημία, ακριβώς επειδή, για να το πούμε με τα σκληρά λόγια μιας μεγάλης εγγελιανής, της Gillian Rose, η οντολογική αδικία πανηγυρίζεται από τον Deleuze χωρίς καμία απολύτως αμφισημία³⁵.

Β) Ποια είναι η δικαιοπολιτική στάση της ντελεζιανής θεώρησης του δικαίου; Είναι πολύ γνωστή η διάκριση που εισάγει ο Deleuze μεταξύ της φουκαλδιανής πειθαρχικής κοινωνίας και της –ύστερης αυτής– «κοινωνίας του ελέγχου». Με αυτήν ο Deleuze εννοεί μια ελαστική ολιστικοποίηση του ελέγχου, που η πειθαρχική κοινωνία ακόμη επιζητούσε με σποραδικό και ασυνεχή τρόπο στο χώρο και το χρόνο. Από αποσπασματικούς κοινωνικούς τομείς που προσπαθούν να τυποποιηθούν όσο γίνεται περισσότερο (σχολείο, φυλακή, εργοστάσιο) για την επιβολή τους σε άτομα, περνάμε στην απρόσωπη διά βίου εκπαίδευση και στην ψηφιοποίηση, από την πανοπτική θέα στους θύλακες εποπτείας περνάμε στην πανοπτική θέα σε όλο τον κοινωνικό χώρο. Ο έλεγχος γίνεται έτσι όλο και πιο άτυπος, προληπτικός, μη εξατομικεύσιμος, «προσομοιωτικός», καφκικός. Οι αντιτρομοκρατικοί έλεγχοι είναι το υπόδειγμα εδώ.³⁶ Αντί της όποιας διαδικασίας, βιώνουμε μια αλεατορική πανεπόπτευση χωρίς άδυτο, όπως σε ένα συνεχές «τυχαίο σκανάρισμα» στις πύλες ελέγχου των αεροδρομίων. Από αυτά συνάγεται ίσως μια ριζοσπαστική κριτική των υστεροκαπιταλιστικών καθεστώτων.

³⁴ Gillian Rose, *Dialectic of Nihilism. Post-Structuralism and Law*, Basil Blackwell, Oxford, 1984, σσ. 99-101, 106-107, A. Lefebvre, «A New Image of Law: Deleuze and Jurisprudence», *ό.π.*, σσ. 106-107. Για τη ντελεζιανή επανάληψη ως διαφορά καθώς είναι έκφραση της διαφοράς/πολλότητας που είναι ενδογενής στα όντα, βλ. και G. Gutting, «French Philosophy in the Twentieth Century», *ό.π.*, σσ. 840-841, όπου τονίζεται η σαφής καταγωγή της ντελεζιανής σκέψης από τον Bergson: η αντι-αναπαραστικότητα του συνεχίζει την κριτική του αφηρημένου λόγου από τον Bergson, όπως και η πρωταρχία της διαφοράς γονιμοποιεί την μπεργκσονική «διάρκεια».

³⁵ G. Rose, *Dialectic of Nihilism*, *ό.π.*, σσ. 104-108.

³⁶ E. Mussawir, *Jurisdiction in Deleuze*, *ό.π.*, σσ. 147-154. Βλ. για την κοινωνία του ελέγχου αντιπροσωπευτικά: Gilles Deleuze, «Οι κοινωνίες του ελέγχου», στο G. Deleuze *Η κοινωνία του ελέγχου*, *ό.π.*, σσ. 9-16.

Οι Deleuze/Guattari μπορεί όμως να θεωρηθεί, από την άλλη πλευρά, ότι ευνοούν μάλλον μια μεταρρυθμιστική αντίληψη του δικαίου. Υποστηρίζεται π.χ. ότι σε αντικατάσταση ενός ποινικού δικαίου, δομημένου ως οργανικού καθεστώτος, όπου κυριαρχούν η αιτιοκρατία, η ενότητα-ολότητα, η προβλεψιμότητα και η ταυτότητα, είναι δυνατή η σύλληψη ενός ποινικού δικαίου, υπό την έννοια ενός «καθεστώτος κρυστάλλου», που διαπλάθεται πάνω σε αρχές όπως η μη συγκρισιμότητα, το ανεπίκριτο - μη αποφασίσιμο, το μη αιτιοκρατούμενο - ενδεχομενικό - απρόβλεπτο, το ενικό ως αντίρροπο του ολικού κ.λπ.³⁷ Ωστόσο, το κατά πόσον εφαρμόζεται ή υποβαθμίζεται η ντελεζιανή θεωρία του δικαίου με το να ταυτίζεται με το δημοκρατικό - συμμετοχικό πειραματισμό στο δίκαιο, την εμβάθυνση της αποκαταστατικής δικαιοσύνης, τη διαχείριση των προβλημάτων της «κοινωνίας κινδύνων» κ.λπ.³⁸ είναι κάτι πολύ συζητήσιμο και κρίσιμο.

Η ντελεζιανή θεωρία είναι ασφαλώς αξιοποιήσιμη στο χώρο του δικαίου με τη δεύτερη έννοια. Έτσι όμως προδίδει το βαθύτερο και θεμελιακότερο πρόταγμα που τη διέπει. Από την άλλη πλευρά, αν ακολουθήσει κανείς το πρόταγμα αυτό αυτοπαγιδεύεται από τη ριζική οντολογία του Deleuze. Ιδιαίτερη αξία έχει εδώ η απολυτοποίηση του πολεμοκρατικού επιχειρήματος, το οποίο στο έργο του Carl Schmitt παρέμενε σε ένα πολιτικό επίπεδο γνώσης, που διατηρείτο ακόμη διακριτό από την αδιαμεσολάβητη ώση και άπωση των κυττάρων και μορίων του «βιο-κοινωνικού» πεδίου. Συνολικά το ντελεζιανό (δικαιικό) υποκείμενο είναι μοναχικό, πολεμικό και διχασμένο και έτσι ενδεχομένως βίαιο, αλλά ανήμπορο ή αδιάφορο να «κυριαρχήσει».

Abstract: *The contribution thematizes the importance of Deleuzian thinking for the philosophy of law. Basic assumptions of this thinking are object of the analysis, such as the substitution of the traditional subject of philosophy through material and living processes, the overcoming of semiotics by nomadic processes characterized by plenitude instead of lack, a plenitude expressed mainly as to the Law in the centrality of the topic of territory and hence in a concept of Law as geo-productive machine. This theorizing ushers in a conception of Law as a holistic and immanent phenomenon. Finally, the contribution draws conclusions concerning the relation of Deleuzian theory to morals and legal responsibility and presents the connotations of this theory as to the legal-political bond.*

³⁷ D. Milovanovic, «Diversity, Law and Justice: A Deleuzian Semiotic View of 'Criminal Justice'», ό.π., σσ. 63-74. Βλ. γενικότερα έτσι και A. Lefebvre, «A New Image of Law: Deleuze and Jurisprudence», ό.π., σ. 124 σημ. 71.

³⁸ Βλ. π.χ. D. Milovanovic, «Diversity, Law and Justice: A Deleuzian Semiotic View of 'Criminal Justice'», ό.π., σσ. 71-77.

Παραδοσιακά το δίκαιο προβάλλεται και διεκδικείται –κατεξοχήν απ’ τον ανίσχυρο– ως αντίβαρο στη βία, την αυθαιρεσία, την ωμή επιβολή ισχύος. Την ίδια στιγμή το δίκαιο έχει πολλές φορές εξηγηθεί και ελεγχθεί ως ένα φαινόμενο που αντανακλά, όπως και αναπαράγει, σχέσεις ισχύος που ενυπάρχουν μέσα σε σχέσεις εξουσίας. Το ίδιο το δίκαιο άλλωστε ασκεί ισχύ, απαιτεί συμμόρφωση με τις επιταγές του. Αντλώντας μάλιστα την ισχύ του από μια ιδιαίτερη σχέση εξουσίας (την κυριαρχία ως πολιτική σχέση), αξιώνει να είναι η μοναδική αυτοδύναμη και, πάντως, ακαταγώνιστη μορφή εξουσίας στις σύγχρονες κοινωνίες. Και πάλι θα πρέπει να ρωτηθεί: Τι είναι αυτό που κάνει την κανονιστική δύναμη του δικαίου να διαφέρει ουσιαστικά από την άσκηση αδικαιολόγητης δύναμης ή ισχύος;

Στην έκδοση στεγάζονται συμβολές που διερευνούν τη σχέση αυτή στη σκέψη και το έργο κλασικών, νεώτερων και σύγχρονων φιλοσόφων (βλ. Αριστοτέλης, Σπινόζα, Χομπς, Νίτσε, Καρλ Σμιτ, Μισέλ Φουκώ, Ζιλ Ντελέζ, Κορνήλιος Καστοριάδης κ.ά.). Φιλοξενούνται μελέτες που θίγουν τη συνάρθρωση δικαίου και ισχύος αναφορικά με θεμελιώδη ζητήματα του δικαίου και της νομικής θεωρίας (βλ. ερμηνεία δικαίου, σύγκρουση και στάθμιση κανόνων, συσχετισμοί κοινωνικο-πολιτικών δυνάμεων και Σύμβαση, κοσμικό κράτος, κοινωνική δικαιοσύνη κ.ά.). Τέλος, εξετάζονται προβολές της εξεταζόμενης θεματικής σε ειδικότερα πεδία και αντικείμενα δικαίου (βλ. αστικό δίκαιο, εργατικό δίκαιο, φορολογικό δίκαιο, διεθνείς σχέσεις).

ISBN 978-9963-676-13-2

9 789963 676132